

Валентина ШАХРАЙ,
orcid.org/0000-0003-2433-0357
доктор педагогічних наук, доцент,
завідувач лабораторії виховання в сім'ї
та закладах інтернатного типу
Інституту проблем виховання
Національної академії педагогічних наук України,
(Київ, Україна), vshakhray@ukr.net

РОЛЬ ЦІННІСНО-ДИСПОЗИЦІЙНОГО СКЛАДНИКА У СТАНОВЛЕННІ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розкривається зміст ціннісно-диспозиційного складника соціальної компетентності особистості як основи її повноцінної взаємодії із соціальним середовищем. Зосереджується увага на таких елементах ціннісного поля людини, як соціальні цінності (колективізм, відповідальність, солідарність, баланс колективістських та індивідуалістичних установок), життєві цілі (соціальна безпека, соціальне благополуччя, соціальний успіх, соціальна творчість), життєві стратегії (активність, самостійність, просоціальність). Наводяться дані дослідження рівня сформованості ціннісно-диспозиційного складника соціальної компетентності старшокласників.

Ключові слова: соціальна компетентність особистості, ціннісно-диспозиційний складник, цінності, життєвий сенс, життєві цілі, життєві стратегії, старшокласники.

Valentyna SHAKHRAI,
orcid.org/0000-0003-2433-0357
Doctor of Educational Sciences,
Associate Professor;
Head of the Laboratory of Education
in Family and Boarding Schools of the
Institute of Problems on Education
of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), vshakhray@ukr.net

THE ROLE OF THE VALUE-DISPOSITIONAL COMPONENT IN THE DEVELOPMENT OF SOCIAL COMPETENCE OF AN INDIVIDUAL

In the article social competence of an individual is characterized as a set of social knowledge, skills, values, experience which provide a harmonious interaction of society and a person and it's successful self-realization. The components of social competence are called – status-role, value-dispositional, communicative. The meaning of the value-dispositional component of social competence of an individual as the basis of the full-fledged interaction of a personality with the social environment, which promotes both the comprehensive development of the individual, and ensures the reliable functioning of a social organism, is revealed. The importance of the development of an individual with the higher needs, social interests, creation of the personal values hierarchy, settings, the search of the life senses which determine the essence of the value-dispositional component of social competence of an individual, are emphasized. Attention on such important elements of "human value area" as the social values (collectivism, responsibility, solidarity, balance of the collectivistic and individualistic settings), life goals (social security, social well-being, social success, social creativity), life strategies (activity, independence, prosociality) is concentrated. The emphasis on the importance of developing the social competence of children and young people in the progress of it's value-dispositional component in accordance with the socio-psychological characteristics of children and young people, their needs and interests is placed. The data of the study of the level of senior pupils social competence value-dispositional component formation are given. It is concluded that the value sphere of the personality of senior pupils is rather vague, contradictory, ambiguous, they mainly focus on the values of their own well-being (family, material), while ignoring the problems of the community, society as a whole. The main goals of life for the overwhelming majority of young people is social security, which does not direct them to a high social and public activity.

The necessity of development of the value-dispositional component of social competence of children and youth as a condition of realization of an individual in society on the basis of social harmony, spirituality and morality is emphasized.

Key words: social competence of an individual, value-dispositional component, values, life sense, life goals, life strategies, senior pupils.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство постійно ускладнюється, а це потребує від його громадян, насамперед молодих, належних знань про соціальні процеси, вироблення відповідних умінь для здійснення повноцінних соціальних взаємин, оволодіння способами утвердження себе в суспільстві. У науковій літературі здатність індивідів до якісної та результативної взаємодії з соціальним середовищем кваліфікується як їхня соціальна компетентність. Ми характеризуємо поняття соціальної компетентності як сукупності соціальних знань, умінь, цінностей, досвіду, що забезпечують гармонійну взаємодію людини й суспільства (насамперед шляхом засвоєння провідних соціальних ролей, ефективного вирішення соціально проблемних ситуацій) і успішну самореалізацію (Шахрай, 2009: 28).

Глибоке осмислення феномена соціальної компетентності, що дає можливість визначити ефективні шляхи й засоби формування цієї інтегративної якості в дітей і молоді, передбачає насамперед з'ясування структури поняття «соціальна компетентність».

Варто наголосити, що визначення нами структури соціальної компетентності особистості ґрунтувалося передусім на статусно-рольовій теорії пояснення взаємозв'язку особистості й суспільства. У цій теорії роль виступає як соціальна функція особи, реалізація якої забезпечує повноцінне функціонування суспільства та сприяє гармонізації взаємин «індивід – суспільство», «індивід – група», «індивід – індивід».

Була врахована думка Є. Весни про «внутрішню» й «зовнішню» співвіднесеність особистості із соціумом. Дослідниця вважає, що «внутрішня» співвіднесеність виявляється в сумі диспозицій як суб'єктивного вираження співвіднесеності «зовнішньої», тобто об'єктивних позицій (статусів) і ролей (Весна, 1999: 281).

Ми спирались також на позицію, що в процесі становлення соціально компетентної особистості важливою є її спроможність до продуктивного спілкування, налагодження повноцінної комунікації з іншими (Степаненко, 2006).

Ґрунтуючись на зазначених наукових підходах до характеристики соціального буття людини, у структуру соціальної компетентності особистості нами включено три складники: статусно-рольовий, ціннісно-диспозиційний, комунікативний. Особливу увагу хочемо привернути до ціннісно-диспозиційного складника соціальної компетентності індивіда, адже реальне втілення запропонованих людині суспільством і соціальними групами соціальних статусів і соціальних ролей залежить пере-

важно від внутрішніх резервів індивіда, його мотиваційно-сислової сфери. Найбільш узагальнено, на наш погляд, мотиваційно-сислова база особистості відображається в поняттях «цінність» і «диспозиція» (готовність, схильність суб'єкта до поведінкового акту, дії, учинку) (Шапар, 2007: 94–95).

Аналіз досліджень. Проблема цінностей і диспозицій як регуляторів людської поведінки розкривається в працях І. Беха, А. Маслоу, Н. Смелзера, Т. Титаренко, В. Франкла, В. Ядова та багатьох інших дослідників. У них розглядається сутність цінностей, їх різновиди, утілення цінностей у явищах і предметах духовної та матеріальної культури, робиться наголос на необхідності засвоєння індивідом сучасного суспільства соціальних і духовних цінностей як важливої умови повноцінної життєдіяльності особистості й соціуму. Водночас у наукових працях не аналізується й не конкретизується ціннісно-диспозиційний аспект соціальної компетентності особистості, що й зумовило написання цієї статті.

Метою статті є характеристика ціннісно-диспозиційного складника соціальної компетентності особистості як основи формування соціальної компетентності в дітей і молоді на засадах соціальної гармонії, моралі та духовності.

Виклад основного матеріалу. Стисло розкриємо зміст ціннісно-диспозиційного складника, ґрунтуючись на думках дослідників і на нашому осмисленні процесів взаємодії «особистість – соціальне середовище».

У наукових працях наголошується, що активність людини зумовлюють, насамперед, її потреби. А. Маслоу наголошує на ієрархічності потреб людини (Маслоу, 2003: 60–68). Рухаючись від задоволення нижчих потреб до потреб вищих, людина розвивається й удосконалюється. Найвищими потребами людини, на думку психолога, є потреби в самоактуалізації, розвитку здібностей, що ведуть до наповнення життя смыслом і гармонією (Маслоу, 2003: 24).

Важливим є сформованість у людини, зокрема молоді, соціальних інтересів. Інтерес тісно пов'язаний із потребою й становить усвідомлення потреб (Спеціальні та галузеві соціології, 2007: 315). Вважаємо, що розвиток у молодого покоління інтересів є необхідним у процесі формування соціально компетентної особистості, це спрямовує її до вибору діяльності, до активізації власних пізнавальних, емоційних, вольових ресурсів.

Складником мотиваційної структури особистості є установка (атитюд), що розкриває схильність людини до певних дій. Диспозиційна кон-

цепція регуляції соціальної поведінки індивіда визначає ієрархічну систему установок (Саморегуляція и прогнозирование, 1979: 47–87), у якій найважливішим регулятором соціальної поведінки є цінності.

Значущість цінностей у житті дітей і молоді полягає насамперед у тому, що їх ієрархія, на думку відомого дослідника проблем виховання І. Беха, не дозволяє особистості розчинитися в емпіричному бутті, утратити дійсні сутнісні потенції й водночас дає їй можливість діяти вільно, свідомо, цілеспрямовано (Бех, 2003: 23).

Вартою уваги є позиція П. Смирнова про органічний зв'язок цінностей і соціальної ролі (Смирнов, 2001: 345), яка підводить до думки, що людина без ґрунтовної ціннісної основи може лише імітувати належне виконання соціальної ролі, ігноруючи її своїм внутрішнім світом. На суспільній необхідності засвоєння соціальних цінностей дітьми та молоддю наголошує соціолог Н. Смелзер, підкреслюючи, що «суспільство не може зберегтися, якщо його цінності не засвоюються новими його членами» (Смелзер, 1994: 126).

Набір цінностей, що є значущим для конкретної людини й характеризує її з боку соціальної й особистісної розвиненості, дослідники характеризують поняттям «ціннісне поле» (Нечитайло, 2015: 154). Необхідними елементами «ціннісного поля» сучасної особистості, на нашу думку, мають бути вищі цінності – людське життя, справедливість, добро, свобода, краса тощо, що віддзеркалюють істинність людського буття.

Для ефективного функціонування суспільства й індивідів, які входять до нього, вагомими є цінності суто соціальні – відповідальність, солідарність, колективізм, соціальний успіх, кооперація, конкурентність, самостійність, індивідуалізм тощо.

Звертаємо увагу передусім на взаємозв'язок у структурі соціально компетентної особистості таких цінностей, як колективізм та індивідуалізм, які можуть виконувати позитивну роль за певних обставин. Ми переконані, що просоціальність чи асоціальність соціальної поведінки особистості залежать від того, яким чином у ціннісній сфері суспільства й індивідів співвідносяться вказані цінності. Ми впевнені в успіхові соціального розвитку особи й становлення її соціальної компетентності за умови гармонійного поєднання в її ціннісній структурі індивідуалізму й колективізму.

Найвиразніше, на наш погляд, цінності виявляються в життєвому сенсі. Брак у багатьох людей сенсу існування, породжений моральною кризою

сучасного суспільства, призводить до соціальних патологій – злочинності, алкоголізму, наркоманії, суїцидів тощо. Дослідник способів переборення життєвих криз В. Франкл вважав, що в суспільстві добробуту більшість людей має вдосталь засобів для життя, проте вони не завжди усвідомлюють, заради чого їм слід жити. Він рекомендує допомагати сучасній людині зміщенням акцентів із життєвих засобів на життєві цілі (Франкл, 1990: 42–43, 311–312). Вони, поряд із сенсом та ідеалами, є елементами «ціннісного поля» особистості й орієнтують її на розв'язання найістотніших для неї завдань.

На основі осмислення теоретичних джерел і фактів суспільної практики виокремлюємо такі головні життєві цілі людини сучасного українського суспільства: соціальна безпека, соціальне благополуччя, соціальний успіх, соціальна творчість. Вважаємо, що вони можуть слугувати критеріями визначення ступеня розвитку як особистості, так і суспільства, спрямовувати виховну роботу з учнівською молоддю. Стисло покажемо сутність визначених життєвих цілей.

Соціальна безпека – стан, що забезпечує розвиток життєвих сил особистості (зокрема фізичних, професійно-трудова, моральних) за рахунок активізації особистісного потенціалу та якості соціальних взаємин у суспільстві. Основними тактиками індивіда за пріоритетності соціальної безпеки як життєвої цілі є самозахист від ризиків, загроз; уникання конфліктів.

Соціальне благополуччя – це досягнення особистістю стану повноцінної, гармонійної соціальної взаємодії, реалізації соціальних потреб і соціальних цінностей, що викликає почуття радості, задоволення. Соціально благополучна особистість характеризується адекватним сприйняттям соціальної дійсності, інтересом до навколишнього світу, спрямованістю на суспільно корисну справу, культурою споживання, толерантністю, відповідальністю перед іншими, демократизмом у поведінці, належним соціальним самопочуттям тощо. Вважаємо, що соціальне благополуччя індивіда є одним із першорядних показників його соціальної культури та соціальної компетентності.

Соціальний успіх полягає в досягненні людиною бажаного статусу, визначає міру її суспільного визнання, престижу, авторитету. Завдяки соціальному успіху відбувається реалізація соціальних здібностей людини, її потреб та інтересів. Ми переконані, що соціальна успішність є свідченням розвиненості соціальної компетентності людини, проте лише тоді, коли її досягнення не йдуть урозріз із потребами суспільства, інших

людей, забезпечуючи певний баланс суспільних та індивідуальних інтересів, ґрунтуючись на діалозі та рівноправності міжособистісних взаємин.

Соціальна творчість – зріла форма соціальної діяльності індивіда, процес, спрямований на перетворення таких, що склалися, і створення нових форм соціальних взаємин. Соціальна творчість передбачає мобілізацію розумових, духовних і фізичних сил особистості задля якомога повнішого розкриття власних здібностей із метою поліпшення життєдіяльності суспільства та певної соціальної групи. Ми співвідносимо соціальну творчість із такими поняттями, як самоактуалізація особистості, належний ступінь її суб'єктності, автономізації тощо.

Охарактеризовані вище життєві цілі класифікуємо за критерієм «приспособлення – перетворення», адже особистість із високим компетентнісним потенціалом передусім здатна до продуктивної зміни соціального довкілля. За цим критерієм соціальну безпеку й соціальне благополуччя відносимо до адаптивних життєвих цілей, а соціальний успіх (який базується на діалозі) і соціальну творчість – до перетворювальних. Названі життєві цілі не перебувають у конфронтації одна з одною, бо ж кожна наступна, вища життєва ціль не заперечує попередні. Значною мірою від того, яку життєву ціль ставить перед собою особистість, залежить вибір нею соціальних ролей, якість їх виконання і, зрештою, становлення її соціальної компетентності.

Важливою характеристикою ефективності соціального життя особистості є також її життєві стратегії. Спираючись на думку Т. Резник і Ю. Резника (Резник, Резник, 1995), життєві стратегії індивіда визначаємо як систему тактик, способів дій у соціальній взаємодії, що тісно пов'язані з його життєвими цілями.

Життєва стратегія є багатогранним поняттям, для характеристики якого використаємо окремі показники:

- за спрямованістю (до суспільства – від суспільства) виділяємо просоціальну й антисоціальну (проміжний вид – асоціальна) життєві стратегії;
- за характером діяльності – пасивну й активну;
- за способом соціальної взаємодії – конформізм і самостійність.

Ми переконані, що соціальна компетентність відображається насамперед у просоціальній спрямованості особи, у відповідальності й самостійності. Вважаємо, що переважання конформної поведінки не сприяє належному розвитку соціуму й окремої особистості. У цьому контексті підтри-

муємо думку Т. Титаренко, яка вказує на конформність людини як на одну з форм її життєвої некомпетентності (Титаренко, 2013: 261).

Виразною ознакою компетентності особистості є її соціальна активність, що виявляється в здатності людини бути суб'єктом суспільного життя й не лише змінювати соціальні умови власної життєдіяльності, а й удосконалювати й розвивати себе. Водночас слід зауважити, що розвиток активності індивіда не є самоціллю в соціально-виховному процесі формування особистості, а працює лише в поєднанні з просоціальною спрямованістю, адже активність може бути як позитивною, конструктивною, що сприяє зміцненню суспільних норм та ідеалів, так і негативною, деструктивною, спрямованою на розмивання суспільних традицій і правил співжиття.

Вважаємо, що розглянуті вище елементи ціннісно-диспозиційного складника особистості є основою для його розвитку в дітей і молоді в процесі формування їхньої соціальної компетентності, який необхідно здійснювати відповідно до соціально-психологічних особливостей молодих людей і їхніх потреб, інтересів.

Важливим педагогічним завданням є з'ясування ціннісної складової частини життєдіяльності сучасної української молоді. Наведемо окремі відомості, що були отримані нами в результаті дослідження сформованості ціннісно-диспозиційного складника соціальної компетентності старшокласників (Шахрай, 2016: 202–211).

Найважливішою характеристикою особистості чи певної соціальної групи, за твердженням М. Рокіча, є термінальні цінності – цінності-цілі. Залучені до емпіричного дослідження старшокласники серед термінальних цінностей поставили на перші місця такі: здоров'я, любов, наявність добрих і вірних друзів, щасливе сімейне життя. Найменш значущими цінностями для старшокласників виявилися щастя інших, творчість, розваги, краса природи й мистецтва. Отже, можна говорити про переважання в сучасній учнівській молоді серед термінальних цінностей цінностей індивідуалізму (любов, хороші друзі, здоров'я). Однак учнівська молодь зберігає спрямованість на набуття знань, стійкі особистісні взаємини, справжню любов, вірну дружбу.

Щодо регуляції цінностей поведінкою старшокласників, то можна навести такі відомості. Антисоціальні дії, які призводять до серйозної кримінальної відповідальності, старшокласниками засуджуються (крадіжки у великих розмірах, торгівля людьми, зброєю, наркотиками). Водночас близько 20% із них спокійно сприймають

отримання хабарів, 43,9% – роботу в «сумнівній» фірмі, а деякі бажали б і самі працювати в таких установах (7,3%). У питанні щодо сплати податків більшість учнів займає антигромадянську позицію – 56,1% ставиться спокійно до того, щоб не платити податків, а 14,6% хотіли б мати таку можливість. У цьому разі виявляється неузгодженість із твердженнями старшокласників про власну законослухняність, про яку вони заявляють. Це може бути також свідченням неусвідомлення учнями кримінальної основи хабарництва.

Приходимо до висновку, що ціннісна сфера старшокласників доволі розпливчата, суперечлива, неоднозначна. У ній переважають цінності власного благополуччя (сімейного, матеріального), при цьому доволі відчутним є нехтування проблемами громади, суспільства загалом, нерозуміння антисуспільної спрямованості багатьох соціальних практик. Провідними життєвими цілями для переважної більшості молодих людей є соціальна безпека, що не орієнтує їх на високу активність у соціально-громадській сфері.

Водночас слід наголосити, що належний рівень сформованості ціннісно-диспозиційного компонента соціальної компетентності громадян, насамперед молодих, стане основою для забезпечення балансу інтересів суспільства, з одного боку, і окремої особистості – з іншого. Молодих людей необхідно спрямовувати на розвиток потреб, інтересів, на пошук сенсу життя, вироблення життєвих цілей, оволодіння життєвими стратегіями, які допоможуть їм гідно реалізувати себе в сучасному соціумі. Також варто зазначити, що розвиток цього складника соціальної

компетентності, передусім у дітей і молоді, має здійснюватися у взаємозумовленості зі статусно-рольовим і комунікативним, адже сформована ціннісна система особистості є основою для адекватного вибору статусів та інтерналізації соціальних ролей, налагодження належної комунікації із соціальним середовищем, що забезпечує особистості повноцінне соціальне функціонування.

Висновки. Ціннісно-диспозиційний складник соціальної компетентності особистості ми характеризуємо як сукупність таких ознак: розвиненість соціально спрямованих потреб, інтересів, диспозицій, цінностей, за узгодженості (балансу) колективістських та індивідуалістичних установок; становлення «ціннісного поля»; здатність індивіда до визначення життєвих цілей (соціальна безпека, соціальне благополуччя, соціальний успіх, соціальна творчість); надання пріоритету (серед життєвих стратегій) активності, самостійності, просоціальності. Дослідження показало, що сформованість указанного складника соціальної компетентності у старшокласників є невисокою, адже характеризується суперечливістю, нестійкістю, переважанням індивідуалістичних установок. Це зумовлює спрямування педагогічних зусиль на розвиток ціннісно-диспозиційного складника соціальної компетентності в дітей і молоді, спрямування їх у процесі здійснення життєдіяльності на морально-духовну взаємодію з оточуючими людьми.

Подальші дослідження будуть спрямовані на з'ясування ефективних способів формування ціннісно-диспозиційного складника соціальної компетентності у школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Виховання особистості: навч.-методич. посіб.: у 2-х кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
2. Весна Е. Поняття «личность» и «индивидуальность» в понятийном пространстве, описывающем человека. Мир психологии. 1999. № 4. С. 279–295.
3. Маслоу А. Мотивация и личность / пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухина. 3-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2003. 352 с.
4. Нечитайло И. Изменение общества через изменение образования: иллюзия или реальность?: монография. Харьков: Изд-во НУА, 2015. 552 с.
5. Резник Т., Резник Ю. Жизненные стратегии. Социс. 1995. № 10. С. 100–105.
6. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / под. ред. В. Ядова. Ленинград: Наука, 1979. 264 с.
7. Смелзер Н. Социология / пер. с англ. Москва: Феникс, 1994. 688 с.
8. Смирнов П. Социология личности: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Социолог. общество им. М. М. Ковалевского, 2001. 380 с.
9. Спеціальні та галузеві соціології: навч. посіб. / за ред. В. Пилипенка. 2-е вид. Київ: ПЦ «Фоліант», 2007. 451 с.
10. Степаненко М. Життєва компетентність особистості: концептуальні засади та соціальні виміри: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03. Харків, 2006. 19 с.
11. Титаренко Т. Сучасна психологія особистості: навч. посіб. 2-е вид. Київ: Каравела, 2013. 372 с.
12. Франкл В. Человек в поисках смысла: сборник / пер. с англ. и нем. Москва: Прогресс, 1990. 368 с.
13. Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.

14. Шахрай В. Проблеми соціальної компетентності молоді: монографія. Біла Церква : БНАУ, 2009. 115 с.
15. Шахрай В. Формування соціальної компетентності учнів основної і старшої школи засобами театрального мистецтва. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2016. 404 с.

REFERENCES

1. Bekh I. Vykhovannia osobystosti [Education of a person]. Kyiv: Lybid, 2003. Kn. 1: Osobystisno oriientovanyi pidkhid: teoretyko-tekhnologichni zasady [B. 1: Personally oriented approach: theoretical and technological principles]. 280 p. [in Ukrainian]
2. Vesna E. Ponyatiya «lichnost» i «individualnost» v ponyatiynom prostranstve, opisyivayuschim cheloveka [Concepts of «personality» and «individuality» in a conceptual space that describes a person]. Mir psihologii. № 4. P. 279–295. [in Russian]
3. Maslou A. Motivatsiya i lichnost [Motivation and personality]. Sankt-Peterburg: Piter, 2003. 352 p. [in Russian]
4. Nechitaylo I. Izmenenie obschestva cherez izmenenie obrazovaniya: illyuziya ili realnost? [Change of society through change in education: illusion or reality?]. Harkov: NUA, 2015. 552 p. [in Russian]
5. Reznik T. & Reznik, Yu. Zhiznennyye strategii lichnosti [Life strategies of personality]. Sotsis. 1995. №10. P. 100–105. [in Russian]
6. Samoregulyatsiya i prognozirovanie sotsialnogo povedeniya lichnosti [Self-regulation and prediction of social behavior of an individual / ed. V. Yadov]. Leningrad: Nauka, 1979. 264 p. [in Russian]
7. Smelzer N. Sotsiologiya [Sociology]. Moskva : Feniks, 1994. 688 p. [in Russian]
8. Smirnov P. Sotsiologiya lichnosti [Sociology of personality]. Sankt-Peterburg, 2001. 380 p. [in Russian]
9. Spetsialni ta haluzevi sotsiologii [Special and branch sociology / ed. V. Ie. Pylypenko]. Kyiv: Foliant, 2007. 451 p. [in Ukrainian]
10. Stepanenko M. Zhyttieva kompetentnist osobystosti: kontseptualni zasady ta sotsialni vymiry [Life competence of an individual: conceptual foundations and social dimensions: dissertation abstract]. Kharkiv, 2006. 19 p. [in Ukrainian]
11. Tytarenko T. Suchasna psykholohiia osobystosti [Modern psychology of personality]. Kyiv: Karavela, 2013. 372 p. [in Ukrainian]
12. Frankl V. Chelovek v poiskah smyisla [Human in search of meaning]. Moskva: Progress. 1990. 368 p. [in Russian]
13. Shapar V. Suchasnyi tlumachnyi psykholohichnyi slovnyk [Contemporary interpretative psychological dictionary]. Kharkiv: Prapor, 2007. 640 p. [in Ukrainian]
14. Shakhrai V. Problemy sotsialnoi kompetentnosti molodi [Problems of social competence of youth]. Bila Tserkva: BNAU, 2009. 115 p. [in Ukrainian]
15. Shakhrai V. Formuvannia sotsialnoi kompetentnosti uchniv osnovnoi i starshoi shkoly zasobamy teatralnogo mystetstva [Formation of social competence of pupils of primary and high school by means of the theatrical art]. Bila Tserkva: Pub. Pshonkivskiy O. V., 2016. 404 p. [in Ukrainian]